

HOFER TAMÁS

Szemponatok a határok történeti-etnográfiai értelmezéséhez

Az előző tanulmányban arról volt szó, hogy a mai globalizálódó, felgyorsuló világban milyen szerepe van a határoknak, az érintkező vagy kontaktzónáknak. Én viszont a múltból kívánok idézni néhány adatot, amelyek – remélem – szintén hozzájárulhatnak a mostani vitához.

Ha kulcsszavaink jelentéséről beszélünk, le kell szögeznünk, hogy a szavak jelentésébe, a „nyelvhasználati szemiotikai térbe” olyan régi, történeti értelmezések is belejátszanak, melyeknek pontos magyarázatát már nem tudjuk, de a nyelvhasználat révén felfogásunkat befolyásolják. Erre példa maga a *határ* szó is, amelynek szótöve, mint ismeretes, az uráli korból származik. A gyökerénél olyan ige és névszó van, amely a mai *hat*, *hatás*, *hatol*, *hatalom*, *hatalmában tart* szavakban, kifejezésekben maradt fenn, és többek között jelenti azt a peremet is, ameddig ez a hatás, birtoklás „elhatol”, tehát a határvonalat, de azt a területet is, amit ez a hatás lefed. Ez a kettős jelentés (határvonal és a körülhatárolt terület) a szomszédos nyelvek határt jelentő szavaiban, sőt már a latinban sincs meg. Talán ez a kettős jelentés (is) okozhatta, hogy a magyar *határ* szót a középkorban több szláv nyelvbe és a románba is átvették. A berlini szlavista professzor, Peter Rostankowski (1977) szerint innen származott az egész Szibériáig elterjedt orosz, ukrán *chutor* is a határbeli tartozéktelepülések, szállások, szórványtelepülések megnevezésére.

A *határoknak* egykor Magyarországon három, egymásba illeszkedő, különböző nagyságrendet képviselő, általános, az egész országra kiterjedő rendszere volt. Az alapszinten voltak a *községhatárok*. Ezekből épültek föl a megyék a *megyehatárokkal*, a megyékből az ország az *országhatárral*. Ezeket a határokat mind őrizték: mezőőrök, megyei zsandárok, pandúrok s katonák, az „ország őrizői”. Mindegyik határtípus más-más módon kötötte össze a benne lakókat, a falvak népét, a megyék népét, az ország népét.

A falvak közötti határvonal sok esetben egy gyakorlatilag egy öl széles mezsgyét, keskeny határsávot, jogilag senki földjét jelentett. Ide került mindaz, amit kétfelől egyik falu sem akart befogadni: itt temették el az országúton talált, folyóvízből kifogott halottat, villámsújtotta embert, öngyilkost, a bosszorkányság gyanújába kerülteket. A mezsgyén néha laktak is, idegenek, seregüktől elmaradt katonák, a korábbi századok kóborló emberei közül peremre sodródtak. A 18. századi határperekben vannak rájuk vonatkozó adatok.

A határok „érvényben maradtak” akkor is, amikor maga a falu elpusztult, elnéptelenedett. A Dél-Dunántúlon például a 18. században német telepések által benépesített egykori tolnai, baranyai magyar falvakban a hódoltság előtti, alatti településszerkezetet, a helyneveket a megőrzött községhatárok tartották fenn. A hódoltság alatt ezekbe a falvakba horvátok, szerbek települtek, akik azonban a Rákóczi-szabadságharc alatt Vak Bottyán dunántúli hadjárata következtében elmenekültek a Szerémségbe, sőt Boszniába. Amikor az 1740-es évekre az új magyar, német telepések és az új földbirtokosok helyzete konszolidálódott, a Drávától, sőt a Szávától délre keresték meg a baranyai falvak török kori lakóit, és hozták föl tanúnak a határperekben. Ez azt is sejteti, hogy a régi lakosok kapcsolata talán nem szakadt meg egykori falujukkal, és azt is, hogy a határok tiszteletben tartását a változó urak és lakosok egymástól átvették, kötelességüknek elismerték. Az említett határperekben az eskü alatt kihallgatott tanúk néha megpróbálták saját falujuknak jogtalanul, hamis esküvel földet szerezni, de arról is vannak vallomások, hogy a büntetés, az isteni igazságszolgáltatás utolérte őket. A községek közötti határoknak az említett „transzcendens” érvényessége – Takács Lajos kifejezésével élve: „szentsége” – a közelmúltban megtartott, a párizsi Maison des Sciences de l’Homme kezdetben Zempléni András által kezdeményezett „Frontières, espaces et identité en Europe” című történeti és antropológiai konferenciasorozat témája volt. (A most idézett adatokat részben ehhez a vállalkozáshoz gyűjtöttem össze.)

A régi falvak lakóit rengeteg közös érdek és kötelezettség fűzte össze, s kötötte hozzá a község határához. A törvényekben írt „röghöz kötöttség” a falu határára vonatkozott: ha el akartak költözni, el kellett számolniuk kötelezettségeikkel, tartozásaikkal. Kérniük kellett a falut és a földesurat, hogy engedje el őket. A falura vetették ki az országos és a megyei adót, a község közösen állított katonát, eltartotta a beszállásokat, fuvar, közmunkát és robotot teljesített a megyének, földesurának. A falu lakói felelősek voltak a falu határában elkövetett bűntényért, a hódoltság alatt a török a falun vette meg a határban talált halott vérdíját. Viszont őket illette a határ használata (természetesen a most nem tárgyalt földesúri jogok mellett), saját megművelt telkükön kívül a legelő, a rét, erdő, álló- és folyóvizek haszonvétele. Ha villongás támadt szomszédos falvak között, a határnál csaptak össze, illetve gyakran csak sértegették egymást a határon át, mert saját földjükön biztonságban voltak, de idegen földön már kiszolgáltatottabbá váltak. A tilosban járó idegen állatot behajtották, az embert megzálogolták. Maguk választották előjáróikat, akik több-kevesebb szabadsággal intézték közös dolgaikat, közösen mint testület fogadtak pásztorokat a nyájuk mellé, kovácsot, mezőőröket, tanítót, esetleg lelkészt is.

A megye abban hasonlított a községekhez, hogy elnevezése (csakúgy, mint a községhatáráé) egyaránt jelentett határvonalat, megyét-mezsgyét a megye körül, illetve egykor a „vár” körül, s jelentette a megye területét is (Szabó István [1969] értelmezése). Ahogy a községnek a „községháza” volt a központja, úgy

a megyéé a megyeháza. A megye a benne lakó köznemesek territoriális szervezete volt. A beköltöző nemes nemesi levelét a megye közgyűlésén hirdették ki, a megyében tölthetett be tisztséget, s a megye nemeseivel együtt választott követet az országgyűlésbe. A megye fogadta fel a pandúrokat, de hatáskörüik csak a megye határáig ért: erről szólnak az anekdoták a határra épített csárdákról, a megye büntető keze elől menekülő betyárokról. Ha a megyebeli marha más megyébe csatangolt, s megtalálták, azonosságát az égetett tulajdonjegy bizonyította: elől a vármegye betűjele, utána a község megyén belüli sorszáma, végül a tulajdonos gazda jele.

Az ország határán a falusi ember akkor járt, ha beállt katonának. A katona a népdal szerint az „ország őrizője” volt. Ha a megye volt illetékes, hogy nemes embereket befogadjon, igazoljon, a főrendeknél ez az illetékesség már az országgyűlésre tartozott. Ha valaki indigenátust kapott, rangját-személyét elismerték, ezzel mintegy magyarrá vált. Gróf Kollonits Henrik Károly még mint birodalmi osztrák főrend 1646-ban olyan arcképet készíttetett magáról, amelyen német díszruhát visel. De amikor a magyar országgyűlés befogadta, ugyanezt a portrét átalakíttatta, s 1652-ben már magyaros kalpaggal, nagy díszgombokkal gombolódó magyar mentében lehetett látni. Az ország házában ott ültek a megyék nemesembereit képviselő követek s a „felsőtáblán” az országosan elismert főrendek.

Az országhatárnak is megvolt a transzcendens értelme. Erre csak egy példát idézek: 1849-ben, amikor Kossuth Lajos menekült, és vele volt a szent korona is, a koronát csak az országhatárig vitte. Ott elrejtették, elásták. A koronában maga az ország és az ország története testesült meg. Nem érezhette senki magát felhatalmazva, hogy az országból kivigye.

Végül két példát szeretnék felhozni arra, hogy milyen általánosított határfogalmakat alkotott a néprajztudomány, illetve az antropológia saját szak kutatásaival. Az első a svájci néprajzi atlasz egy tanulsága, eredménye, amelyet az atlaszmunkák vezetője, Richard Weiss professzor ismertetett 1947-ben megjelent, „A Brünig-Napf-Reuss vonal mint kulturális határ néprajzi térképeken” című tanulmányában. A „néprajzi térképen”, mint ismeretes, egyes kulturális jelenségek változatainak előfordulását ábrázolják sok kutatópont adataival. A társadalom és történelem iránt érzékeny Weiss értelmezésében a svájci nagytájakat az különbözteti meg főként, hogy mely külföldi területek felé nyitottak. A közép-svájci határvonal nem esik egybe sem a vallási, sem a nyelvi, nyelvjárási, sem a politikai elkülönülésekkel, de hűen tükrözi azt a „történelmi vízválasztót”, amelyen a keletről, nyugatról indított kulturális hatások ütköztek, megtörtek. (Más szavakkal, Weiss ebben a cikkben nagyvonalú képet ad arról, hogy Nyugat- és Kelet-Svájc között már a 13. század közepén kialakult egy belső határvonal s mellette egy „érintkező zóna”. Számos kulturális „elem”, melyeket térképre visznek az etnográfusok, csak később alakulhatott ki, például a francia kártya, a német kártya elterjedése, protestáns és katolikus szokások. Közben többször elmozdultak, eltolódtak

az országhatárok, vallási határok – de a régi érintkező határrégió érvényben s helyben maradt.)

A másik „kulturális határ” példa Fredrik Barthtól való. Afganisztán határvidékén kutatott a nomád pathan törzsek között. Eredményeit 1969-ben, a nálunk is sokat idézett „Ethnic Groups and Boundaries” című kötetben tette közzé. Véleménye szerint az etnikai határok „természetesen társadalmi határok” és, bár az etnikai csoportok „természetesen tekintettel vannak kulturális különbségekre, nem tételezhetünk fel egyszerű egy-az-egyhez megfelelő etnikai csoportok és kulturális hasonlóságok, különbségek közt”. Az önbesorolás és az idegenek által adott besorolás számít és a jel értékű, emblematiszus kulturális elemek előfordulása vagy hiánya. „Az etnikai csoport szervezeti edényt nyújt, amit változó mennyiségű és formájú tartalom tölthet meg különböző társadalmi-kulturális rendszerekben.”

Barth 25 évvel később visszatért az „Ethnic Groups” kötet értékeléséhez, ez az előadása magyarul is megjelent a *Regio* 1996. 1. számában. Rámutatott, mi-ben változtak világszerte az „etnikai csoportok és határaik”, és hogyan haladt közben az antropológia ezeknek a folyamatoknak az értelmezésében. Tovább hangsúlyozta az *etnikai határok* változékonyságát, átjárhatóságát, és fölvetette, hogy *határok* helyett talán megfelelőbb lenne *áramlásokról* beszélni. Javasolta azt is, hogy a kutatásban különböztessék meg a mikro-, a közép- és a makro-(állami-nemzeti) szintet (ami hasonlít a régi magyar közigazgatási határokat illetően kimutatott három szinthez).

A három szint között sem Barthenál, sem a régi, történeti magyaroknál nem csupán nagyságrendi különbségről van, illetve volt szó, hanem más minőségű emberi kapcsolatokról. Az alapszinten közvetlen, személyes érintkezésen alapuló számontartásról, rokoni, baráti, területiális kapcsolatokról, a mai „áramlásban” is megtalálható kis közvetlen emberi közösségekről van szó, a középszinten formálisan is megszervezett nagy intézményekről, szervezetekről és legfelül az államról és egyes nemzetközi szervezetekről.

Irodalom

- Barth, Fredrik 1969. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Bergen-Oslo: Universitets Forlaget
- Barth, Fredrik 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 7. 1: 3–25.
- Cennerné Wilhelmb Gizella 1996. Grafikus portrészorozatok Kelet és Nyugat között. In: Hofer Tamás (szerk.) *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest: Néprajzi Múzeum–Balassi Kiadó, 123–134.
- Róheim Géza 1916. A hamis tanú. *Ethnographia*, XXVII: 212–221.
- Rostankowski, Peter 1969. Siedlungsentwicklung und Siedlungsformen in den Ländern der russischen Kosakenheere. *Berliner Geographische Abhandlungen* 6. Berlin

- Rostankowski, Peter 1977. Die Etymologie von russisch 'chutor' aus ungarisch 'határ' und die Genese der 'chutor'-Siedlungen in der Dneproukraine. *Südost-Forschungen*, XXXVI: 187–210.
- Szabó István 1969. *A középkori magyar falu*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- TESZ 1967–1976. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. I–III. Szerk. Benkő Lóránd–Kiss Lajos–Papp László. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Takács Lajos 1987. *Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Weiss, Richard 1947. Die Brünig-Napf-Reuss-Linie als Kulturgrenze zwischen Ost- und Westschweiz auf volkskundliche Karten. *Geographica Helvetica. Schweizerischer Zeitschrift für Länder- und Volkskunde* 2 (1947) 153–175. (Új kiadás: *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 58. Jahrgang 1962: 201–231.)